

УДК 37 (09).

ЗАСОБИ СЛОВЕСНОЇ ОБЕРІГАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН VI–XIII СТ.

Ольга РАДУЛ (Кіровоград)

Історії вітчизняного виховання давніх періодів присвячено не так багато праць, оскільки писемних джерел обмаль і в них лише побічно згадується життєдіяльність простого народу. Частково питанням виховання дітей у східних слов'ян VI–XIII ст. приділена увага в історичних розділах праць Є. І. Сявавко «Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку» (1974), «Українська етнопедагогіка» (2002), у працях С. Д. Бабишина «Школа та освіта Давньої Русі» (1973), «Антологія педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв.» (1985) за редакцією С. Д. Бабишина і Б. М. Мітюрова, підручнику «История педагогики» (1998) російської авторки Д. І. Латишиної, а також в окремих підручниках з історії педагогіки, зокрема О. О. Любара, М. Г. Стельмаховича, Д. Т. Федоренко (1999), Л. В. Артемової (2006) та ін. Єдиним дисертаційним дослідженням, безпосередньо присвяченим давньому періоду виховання, є «Формування картини світу у дітей східних слов'ян» Т. В. Дяченко (2002).

Світоглядним уявленням східних слов'ян VI–XIII ст. притаманні вірування у злі та добрі сили, дуалістичний анімізм. Хоча східні слов'яни вже давно пройшли цей етап уявлень, властивий раннім формам релігії, і мали інших богів, поява нових культів не означала відмирання попередніх, відбувалося, як зауважує один із найвідоміших дослідників різних сторін життєдіяльності давніх слов'ян Б. О. Рібаков [15], нашарування нового на старе.

Суворі умови життя давніх слов'ян зумовлювали пошуки різних шляхів захисту дитини від дії різних ворожих сил. Потреба в оберігальних засобах викликана високим рівнем дитячої смертності у ті часи, що засвідчено дослідженнями В. К. Козюби на підставі аналізу антропологічного матеріалу із ґрунтових могильників правого берегу Дніпра і могильників на горі Щекавиця у Києві. За підрахунками дослідника до 15-річного віку доживало 60 % хлопчиків і 40 % дівчаток [10]. Відповідно, дорослі, батьки, служителі культу використовували різні засоби, які за тогочасними уявленнями могли захистити життя і здоров'я дітей. Це могли бути особисті обереги-амулети, нанесення оберігальної символіки на дитячі речі, певні захисні дії. Таким же дієвим оберегом могло стати слово (ім'я), пісня, заклинання (замовляння).

На жаль писемних пам'яток давніх східних слов'ян не так багато, а народних зразків пісень, замовлянь, заклинань у первісному вигляді взагалі до нашого часу не дійшло. Водночас записи дослідників, етнографів ХІХ ст. зразків фольклору містять багато залишків первісних уявлень наших пращурів.

Відомий український вчений ХІХ ст. М. І. Костомаров наголошував, що з глибокої давнини, слову, як наочно видимому способу вираження думки, приписувалася всемогутність, і це вірування було сильним і в середині ХІХ ст. В уявленні існувала таємна наука, уміння поєднувати слова певним способом, невідомим для людської громади і відомим тільки віщунам і віщункам. Наші пращури язичники, як і їх охрещені нащадки, вірили, що словом можна зцілити людину і нагнати на нього хворобу, позбавити від небезпеки і занепастити. Слово могло повідомити воді, зіллю, різним речам цілющу і згубну силу. Слово могло перетворити людину на тварину, в камінь і сам віщун міг також перевтілюватися за допомогою слова, міг літати, не тонути у воді, не горіти в огні, тобто володіти всім всесвітом [11].

Одним із поширених оберегів у різних народів світу був звичай приховувати ім'я, що давалося під час народження, зазначає дослідниця народних вірувань В. І. Єрьоміна [7]. До нього прибігали переважно у тих випадках, коли в сім'ї часто помирали діти. Якщо дитина народжувалася слабкою, різні імена викрикували в пічну трубу, а називали тим, при якому дитина переставала плакати. За народними віруваннями, вдале (щасливе) ім'я здатне запобігти хворобам, тому якщо дитина часто хворіла, вважалося, що це відбувається із-за поганого імені, тому його треба змінити. В. І. Єрьоміна повідомляє про особливу форму звичаю зміни імені під назвою «викидання імені на сміття» подає: батьки дитини вимітали з хати сміття і разом з ним виносили на двір дитину та залишали її там. Раніше попереджені кум і кума заносили її назад, але уже з новим іменем. Тобто, дитина «викидалася» разом із сміттям, а їй на заміну приносили нову здорову дитину.

У росіян вважалося, що ім'я, неприємне на слух має велику перевагу: воно може відігнати або обманути злі сили духів, вороже налаштованих до дитини. Тому надання негарного, принизливого імені відбувалося у сім'ях, в яких часто помирали діти.

До сакральних охоронних явищ, вважають В. П. Анікін [1], В. І. Єрьоміна [7], належать і заклиральні пісні та пісні з закликанням смерті дитині, зокрема. Поряд із колисковими піснями (заклинаннями-молитвами) існували і пісні заклинання із закликанням смерті, які мало чим відрізнялися від колискових, оскільки мали ту ж охоронну мету. Пісня-замовляння повинна була сприяти збереженню здоров'я дитини будь-яким чином – або прямим заклинанням від бід та лиха, або ж

відведенням нещастя через удаваний, «обманний» заклик смерті. Приклади таких колискових, що побутували у росіян у ХІХ ст., наводить П. В. Шейн:

Баю, баю, да люли!
Хоть теперь умри,
Завтра у матери
Кисель да блины, –
То поминки твои.
Сделаем гробок
Из семидесяти досок,
Выкопаем могилку
На плешивой горе,
На господской стороне,

В лес по ягоды пойдем
К тебе, дитятко, зайдем [4, 23].

Така колискова не є аномалією. Мати не тільки не бажала смерті своїй дитині, а, навпаки, за її уявленням, боролася за життя і здоров'я. Мати вірила, що після такої пісні злі сили залишать дитину у спокої.

Існували й інші лякливі колискові пісні, в яких очевидні елементи замовляння та які мають ту ж саму «обманну» мету. Наприклад, відомий всім фрагмент «Придет серенький волчок, Схватит Катю за бочок, Утащит ее в лесок. Станут Катеньку искать По болотам, по мохам, Все по ракитовым кустам» [7, 73]. В. І. Єрьоміна, ґрунтуючись на загальні зв'язки поетичних і етнографічних даних, стверджує, що ця тематична група колискових пісень не тільки не є якимось винятком, а й, навпаки, є закономірною ланкою в загальній системі (дієвій і словесній) контакту людини зі смертю.

Отже, заміна імені, пісня, яка начебто накликає смерть, – є однотипними прийомами обману смерті, її звать, щоб вона не прийшла, і таким чином оберігається життя і здоров'я дитини.

Із наданням слову матеріального значення заснована віра в замовляння, віра в те, що будь-яке добре побажання і будь-яке прокляття збувається. Воно промовлялося або ж безпосередньо над людиною, або повідомлялася своя сила речі, що діяла на людину [11]. Замовляння є чи не найдавнішим видом усної народної творчості, пов'язаним із дохристиянськими віруваннями, з міфологією, обрядовими діями, з вірою в чудодійну силу слова. Сучасні дослідники називають замовляння своєрідним молитословом язичництва [15; 18; та ін.]

Замовляння, наголошує Б. О. Рибаків [15], були язичницькими заклинаннями майже на всі випадки життя: на вдале полювання, на охорону домашньої худоби від лісових звірів, оберег від хвороб, зурочення і всякого зла, заклинання удачі, спеціальне закликання зла на

своїх ворогів тощо. При цьому вчений наголошує, що серед замовлянь немає заклинань, пов'язаних із землеробством, оскільки аграрна магія переважно мала колективний характер, тоді як замовляння індивідуальні. Зважаючи на це Б. О. Рибаків робить висновок, що, ймовірно, жанр замовляння створювався до утвердження панування землеробства, за часів панування анімізму.

Зібрані в XVII–XX ст. язичницькі заклинання і наговори пройшли довгий історичний шлях. Живучість цього жанру, його практичне застосування до відносно недавнього часу зумовили поповнення його багатьма пізнішими елементами. З двох половин первісного дуалістичного світобачення – духів добра і зла – вціліла у своєму вигляді тільки друга, тоді як перша (духи добра) майже повністю християнізувалася. Язичницьке заклинання, що супроводжувало язичницькі дії, перетворювалося в християнську молитву, де відголоском первісності була тільки обов'язкова множинність захисників людини: десятки і сотні святих та ангелів. Давні берегині були повністю замінені християнськими особами (персонажами). Однак довга боротьба християнства із старою релігією не змогла повністю викреслити її з традиційної народної культури [15 та ін.]. Знахарі і шептухи існували ще й у XIX ст. не тільки у глухих слободах, а й у містах повітових, губерньських і навіть у столицях, зазначали дослідники XIX ст. [9].

Дуалізм, наголошує Б. О. Рибаків, залишився в різкій контрастності формул звернення, в деталях обрядності. Коли йшлося про допомогу людям, про огорожу від злиднів, то людина поводитися звичайно: вмивалася, хрестилася, йшла через двері й ворота в чисте поле. Якщо ж людина задумувала погану, злу справу, то і йшла вона «не благословясь, не перекрестясь, не воротами – собачьими дырами, тараканьими тропами, не в чисто поле, а в темный лес...» [15, 135]. Злі сили змальовані в замовляннях незвично архаїчно, вони присутні всюди. Злом пронизана вся природа, тому замовляння передбачає нейтралізацію злого початку в усьому: «на пути, при реках и берегах, морях и реках, и озерах, источниках водных, горах, и холмах, и песках, и на распутиях и водах, и косогорах, и дебрях, и лесах, и во болотах, и полях, и огородах, и разных садах, и усадах, истоках, и кладезях» і под. Переносять зло і вітри всіх напрямків, усі «сімдесят сім вітрів», полудневі й опівнічні [15, 140, 145].

Наведемо окремі приклади замовлянь, пов'язаних із життям і здоров'ям дітей, які побутували у східних слов'ян у XIX ст. та які мають давнє коріння і пов'язані з язичницькими віруваннями. Так, етнограф І. Іванов повідомляє про шляхи боротьби із безсонням у малих дітей, поєднане з криком, плачем, судомами. У Харківській губернії вважали, що дитину, яка страждала безсонням, треба було понести увечері, коли зайде сонце, а потім зранку до сходу сонця до курей на сідало, потримати

її над сплячими курми і три рази промовити: «Як піду я в ліс, а в лісі зміївна, а в неї син Максим, а в мене син (ім'я); ми-ж покумимся, ми-ж посестримось. Зміївно, зміївно! Візьми у мого сина (ім'я) мишниці, і ранні і пізні, і нічні і полуночні, і зоряні, і вечірні!». Так треба було робити три дні підряд, «три зорі ранніх і три вечірніх», і безсоння пройде. Промовляли ще й таке: «Кури, куриці! Прийшли ми до вас на вечерниці; нате вам ночниці і крикливиці, і плаксивиці, і ночні і денні, і подумані і погадані, і наслані і наспані, і з'їдені, – зузультясті, попелютясті, і чорні і білі, і рябі: на ваші, кури, очиці нате вам ночниці» [9, 737–738]. Або ж подібне: «Кури, кури рябенькі! В вас голови маленькі, а у рожденного Івана велика голова. Скрикніть ви сон із усіх сторін на рожденного хрещеного раба Божого Івана!» [18, 102].

У цих замовляннях згадуються «зміївна» і «кури», які повинні взяти на себе дитячі страждання. Культ змії-змія (цар-змія), що зародився з часів палеоліту, був властивий багатьом народам світу. Зображення змія на різних речах пов'язувалося з охоронною функцією, яка збереглася й у східних слов'ян навіть в епоху двовір'я, а амулети-змійовики збереглися як культові речі аж до ХІХ ст. [13; 15]. Півень, що пов'язувався із культом сонця, у східних слов'ян був жертвним птахом [6], а в деяких випадках півень уподібнювався із домовиком-змієм [19, 162–163].

В багатьох примовках «крикливиці», «неспячки», «полуношниці» повинні перейняти на себе різні сили та явища природи, яким поклонялися давні східні слов'яни. Зразки таких примовлянь наводить дослідниця народної медицини З. Є. Болтарович [3, 144–146]. Наприклад, в Тульській губернії говорили так: «Зоря-зоряниця, Красная девица, Возьми от младенца (имя) крик, А ему дай некрик»; в Одеській області:

Добрий день, дубочки – голубочки

У вас дочки (або сини), а в мене синочки.

Нате вам плаксивиці, крикливиці

Дайте нам сонливиці, дрімливиці

Відгомін давнини звучить і в замовляннях, записаних у Хмельницькій області:

Добрий вечір вам, плаксивиці,

Просьять крякавки на вечорниці,

Ідть собі, де люди на ходять

Де вітер не віє, де сонце не гріє.

Звернення за допомогою до сил природи звучать у таких замовляннях: «Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і березо, шуміть та густі, а рожденному, хрещенному рабу Божому Івану спать та рости!» [5, 141; 18, 101]; «За морем два дуба: давайте побратаємось, давайте посватаємся: у мене син, у вас дочка, – нате вашій дочці крикливиці, а

моєму народженому сину Івану дайте сонливиці! Дим димище, сволок сволочище, слиж слижище, – нате вам крикливиці, а дайте народженому Івану сонливиці! Уроки урочища водянії, вихровії, прозорнії! Поки вас не знав, від уроків не шептав, а як став знати, то став всіх святих споминати»; «Гора з горою, камінь з травою, риба з водою! Як камінь закаменів, так щоб крикливиці зааніміли!» [18, 103, 104].

Існували замовляння проти зубного болю, наприклад, «А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тому камені золота яблуня, а на тій яблуні золоте гніздо, а в тім гнізді цар Гадюн сидить. Ти, цар Гадюн, склич свій гад лісовий, луговий, степовий, водяний, гноєвий, погрібний, загатній, хатній! Через море калиновий міст, а під тим мостом Дубіян стоїть, а під тим Дубіяном гадина Яселуха лежить. Ти, гадина Яселуха, склич свій гад, та вийми зуб до землі од жовтої кості, од білого тіла народженого, хрещеного раба Божого Івана [18, 153]; або таке: «Месяц ты, месяц, серебряны рожки, златые твои ножки. Сойди ты, месяц, сними мою зубную скорбь, унеси боль под облака, моя скорбь не мала, не тяжка, а твоя сила могуча, мне скорбь не перенесть. Вот зуб, вот два, вот три; все твои; возьми мою скорбь. Месяц ты, месяц, сокрой от меня свою скорбь» [18, 308].

Як бачимо, у всіх замовляннях містяться звернення до священних дерев, тварин, які шанувалися східними слов'янами.

Заговори гонять пропасницю та інші хвороби у хащі, болота, пустелі, де немає ні людей ні тварин [17, 303]: «...розійдіться від младенця Івана, та підіть собі за огнем, за полум'ям, як дим з димаря розлітається і розкочується, то так і ви, сухоти, сухотищі, розійдіться, розкотіться за огнем, за димом, за вітром, за полум'ям, тихенько, легенько, маковим дробовим хмелем, і дайте спати, спочивати младенцеві Івану!», «...по полям, і по морям, і по лісам, де люди не ходять, де вітер не віє, де собаки не брешуть, по лугам, по очеретам, де хати пусті і де замки пусті [18, 105, 114].

На давність замовлянь вказує початок багатьох з них: «На мори, на окіяни, острови на Буяни стояв золотий мист, а на мосту золотий дуб, а на дуби золоте кресло...» [9, 743], в якому звучать мотиви створення світу.

В народі вважалося, що слово матері – замовляння і прокляття – було найсильнішим. Справжніми язичницькими молитвами є замовляння матері від туги через розлучення з дитиною, наведені І. П. Сахаровим у «Сказаніях русского народа»: «...Досидела я до поздней вечерней зори, до сырой росы, в тоске, в беде. Не взмилось мне крушить себя, а придумалось заговорить тоску лютую, гробовую... Стала я среди леса дремучего, очертилась чертою призорочною и возговорила зычным голосом: Заговариваю я своего ненаглядного дитятку, такого-то... Будь

ты, мое дитятко ненаглядное, светлее солнышка ясного, милее вешнего дня, светлее ключевой воды, белее ярого воска, крепче камня горячего Алатыря. Отвожу я от тебя: черта страшного, отгоняю вихоря буйного, отдаляю от лешего одноглазого, от чужого домового, от злого водяного, от ведьмы киевской, от злой сестры ее муромской, от моргуньи-русалки, от кретлятой бабы-яги, от летучего змея огненного, отмахиваю от ворона вещего, от вороны-каркуньи, заслоняю от Кашея-Ядуна, от хитрого чернокнижника, от заговорного кудесника, от ярого волхва, от слепого знахаря, от старухи-ведуньи. А будь ты, мое дитятко, моим словом крепким – в нощи и в полунощи, в часу и в получасьи, в пути и дороженьке, во сне и на яву – укрыт от силы вражия, от нечистых духов, сбережен от смерти напрасныя, от горя, от беды, сохранен на воде от потопления, укрыт в огне от сгорания. А придет час твой смертный, и ты вспомяни, мое дитятко, про нашу любовь ласковую, про наш хлеб-соль роскошный, обернись на родину славную, ударь ей челом седмерижды семь, распростиись с родными и кровными, припади к сырой земле и засни сном сладким, непробудным. А будь мое слово: сильнее воды, выше горы, тяжелее золота, крепче горячего камня Алатыря, могучее богатыря. А кто вздумает моего дитятку обморочить и узорочить, и тому скрыться за горы Араратские, в бездны преисподние, в смолу кипучую, в жар палючий. А будут его чары – ему не в чары, морочанье его не в морочанье, узорчанье его не в узорчанье» [16, 48–49].

На давність наведеного замовляння вказує кілька моментів. По-перше, це час, коли воно відбувається – ніч або вранішня зоря до сходу сонця: «досидела я до поздней вечерней зори, до сырой росы». В даному випадку ніч не «погана» (як вважали християнські священники), а могутніша, «природніша», «космічніша» від дня. Як зауважує дослідниця фольклору М. О. Новикова [18], ніч первісна від дня: в усіх міфосюжетах про створення світу первинний стан буття, хаос описується як світовий Морок, без жодного проблиску світла. Ніч (передранкові години до «третіх півнів»), за даними медицини, – найкритичніша смуга для організму людини, як для загострення хвороб, так і для зламу на краще. Та ж передранкова, пізньонічна пора є часом найбільшого нагромадження соків і цілющих трав, властивостей у рослинах. Отже, ніч могутніша і архаїчніша від дня в міфологічному світі, тому й не дивно, що світ замовлянь є нічним світом. По-друге, в замовлянні, наведеному І. П. Сахаровим, дія замовляння відбувається у лісі «дремучему», тобто за межами поселення, за межами замкненої території, освоєної общиною, у чужому світі, несоціальному, в чому виявлялася міфологічна інтерпретація простору [12, 544]. По-третє, мати в замовлянні «очертилась чертой призорочной», що пов'язано з давніми віруваннями у магічну силу кола, що замикає простір. Згадки у фольклорі «ведьмы киевской» та

«сестры ее муромской» відносять нас до часів Київської Русі, саме згадка цих міст найчастіше трапляється і в билинному епосі, час зародження якого відносять до появи державності у східних слов'ян. На давність замовляння вказує і синтаксична будова: в ньому відсутній причинно-наслідковий сюжет, у світі замовлянь усе з усім пов'язане, але ніщо нічому не є ні причиною, ні наслідком.

Про силу материнського слова збереглися легенди. За записами етнографа XIX ст. Х. П. Ящуржинського, в народі панувала думка, що якщо мати скаже: «А щоб ти дубом став, а щоб ти каменем став, а щоб тебе лихе взяло!», то таке прокляття обов'язково здійсниться. Цим пояснюється походження різних каменів людиноподібної форми. Так, біля с. Березний (Літінський повіт) є два каменя, про походження яких існувала така легенда, що під час жнив діти (донька й син) лінувалися і часто стояли, нічого не робивши, розмовляли. Мати настільки на них розсердилася, що почала їх проклинати і між іншим сказала: «А щоб ви каменями поставали». Прокляття тут же здійснилося: діти її дійсно стали каменями [20, 560].

Дослідники XIX ст. М. І. Костомаров [11], М. Ф. Сумцов [17], М. Забилін [8]; О. М. Афанасьєв [2] та ін. наголошували, що серед розмаїття прийомів, за допомогою яких слово могло повідомити силу речам, найдавнішим і поширеним є звичай давання наузів (вузелків), за якими, внаслідок промовлених над ними таємничих слів, визнавали велику охоронну дію над людиною. Волхви, чарівники нав'язували такі вузлики на дітей, і з цією дією пов'язувалися вірування, що ці наузиви вузли будуть охороняти від небезпеки усе життя того, на кого вони нав'язані у дитинстві. Наузи застосовувалися також із наміром нанести шкоду.

Для первісної людини зав'язаний вузол був таємничим ієрогліфом, загадкою, за ним ховалася чиясь думка, якийсь намір, можливо, злий. Тому виникає страх перед вузлом, і вузол є складовою частиною різних народних обрядів, повір'їв, переказів і заклинань. Великого значення надавали тому, коли і як зав'язаний вузол, що було при цьому сказано чи тільки подумано при цьому.

Чарівницьке значення наузів притаманне всім народам світу. Велике значення мали вони і в давній Русі, що засвідчує повідомлення в Повісті минулих літ під 1044 р.: князя Всеслава «народила мати од волхвування, бо коли мати родила його, то була у нього сорочка на голові його, і сказали волхви матері його: «Цю сорочку, [що] на голові його, нав'яжи на нього. Хай носить він її *на собі* до [кінця] живоття свого». Так що носив Всеслав її до смертного дня на собі, і через це немилостивий він був на кровопролиття» [14, 94].

О. М. Афанасьев [2, 384], М. Забилін [8, 255] наводять приклад давнього замовляння воїна на вузли: «Завяжу я, раб (такой-то), по пяти узлов всякому стрельцу немирному... В моих узлах сила могуча, сила могуча змеиная сокрыта, от змия двенадцатьглавого, того змия страшного, что прилетел со Окиан-моря, со острова Буяна, со медного дома, того змия, что убит двенадцатью богатырями под двенадцатью дубами; в моих узлах защиты моею мачехою змеиные головы». Останні слова вказують на звичай носити в амулетах-наузах засушені зміїні голівки. З. Є. Болтарович наголошує, що в давнину у наузах зберігалися й обереги від уроку – корінці рослин [3, 62].

Залишки існування наузів відчутні в афоризмах українців: зав'язаний світ, мені як зав'язано.

Отже, давні східні слов'яни використовували різні засоби охорони життя і здоров'я дитини від дій ворожих сил, вважаючи дієвим оберегом слово, пісню, замовляння (заклинання).

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор / В. П. Аникин. – М.: Учпедгиз, 1957. – 240 с.
2. Афанасьев А. Н. Мифология Древней Руси / А. Н. Афанасьев. – М.: Эксмо, 2007. – 608 с.
3. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / З. Є. Болтарович. – К.: Наукова думка, 1990. – 231 с.
4. Великорусс в своих песнях, обрядах, верованиях, сказках, легендах и т.п. Материалы, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном. – М.: Советская Россия, 1989. – 160 с.
5. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 1. – К.: Либідь, 1993. – 392 с.
6. Дуйчев И. С. К вопросу о языческих жертвоприношениях в Древней Руси / И. С. Дуйчев // Культурное наследие Древней Руси (Истоки. Становление. Традиции): Сб. ст. – М.: Наука, 1976. – С. 31–34.
7. Еремина В. И. Ритуал и фольклор / В. И. Еремина. – Л.: Наука, 1991. – 207 с.
8. Забылин М. Русский народ: обычаи, обряды, предания, суеверия / М. Забылин. – М.: Русская книга, 1996. – 496 с.
9. Иванов И. Знахарство, шептание и заговоры (В старобельском и купянском уездах харьковской губернии) / И. Иванов // Киевская Старина. – 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 730–744.
10. Козюба В. К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) / В. К. Козюба // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 29–31.
11. Костомаров Н. И. Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею / Н. И. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані твори з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – С. 257–279.
12. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: НИ «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т. 1. – 672 с.

13. Михайлова Р. Д. Про змієногоу богиню та один тип змієвидної композиції / Р. Д. Михайлова // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т археології. – К.–Львів: «РАС», 1997. – С.256–261.
14. Повесть минулих літ // Літопис Руський / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – С. 1–178.
15. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1994. – 608 с.
16. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым: Сборник. – М.: Художественная литература, 1989. – 398 с.
17. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская Старина 1889. – № 11. – С. 281–327.
18. Українські замовляння / Упор. М. Н. Москаленко. Автор передмови М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.
19. Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей / Б. А. Успенский. – М.: МГУ, 1982. – 248 с.
20. Ящуржинский Хр. О превращениях в малорусских сказках / Х. П. Ящуржинский // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк, 1991. – К.: Либідь, 1991. – С. 554–574.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Радул Ольга Сергіївна – кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки дошкільної і початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Коло наукових інтересів: історія вітчизняного виховання

УДК 378.1:004

РОЗВИТОК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Ренат РІЖНЯК (Кіровоград)

Дистанційне навчання – це форма організації та реалізації навчально-виховного процесу, за якою його учасники здійснюють навчальну взаємодію переважно екстериторіально. Електронне дистанційне навчання – це різновид дистанційного навчання, за яким учасники й організатори навчального процесу здійснюють переважно індивідуалізовану взаємодію як асинхронно, так і синхронно у часі, принципово використовуючи при цьому електронні мережні засоби комунікацій та системи доступу до навчальних матеріалів й інших інформаційних об'єктів – комп'ютерні мережі Інтернет/Інтранет, інформаційно-комунікаційні технології (далі у тексті під терміном